

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Federal Department of Foreign Affairs FDFA
Embassy of Switzerland in Bosnia and Herzegovina

Swiss Confederation

2014

DIJASPORA i RAZVOJ Bosne i Hercegovine

Ekonomski institut Sarajevo
Mart 2014. godine

ZAKLJUČCI i PREPORUKE

DIJASPORA i RAZVOJ Bosne i Hercegovine

Ekonomski institut Sarajevo
Mart 2014. godine

ZAKLJUČCI i PREPORUKE

Izdavač:

Ambasada Švicarske u Bosni i Hercegovini
Zmaja od Bosne 11, BiH-71000 Sarajevo
www.eda.admin.ch/sarajevo

Zaključci i preporuke istraživačkog projekta “Dijaspora i razvoj Bosne i Hercegovine” provedenog od Ekonomskog instituta Sarajevo u saradnji sa Švicarskim forumom za migracione i populacione studije, univerziteta Neuchâtel u ime Švicarske agencije za razvoj i saradnju (SDC) i Federalnog ureda za migracije Švicarske (FOM).

Sadržaj i nalazi publikacije odražavaju mišljenje autora.

Autori:

Adnan Efendić, Bojana Babić, Anna Rebmann

Grafički dizajn

CIP7 PLSA

Sarajevo, decembar 2014.

Studija „Dijaspora i razvoj Bosne i Hercegovine“

Ekonomski institut Sarajevo, mart 2014. godine

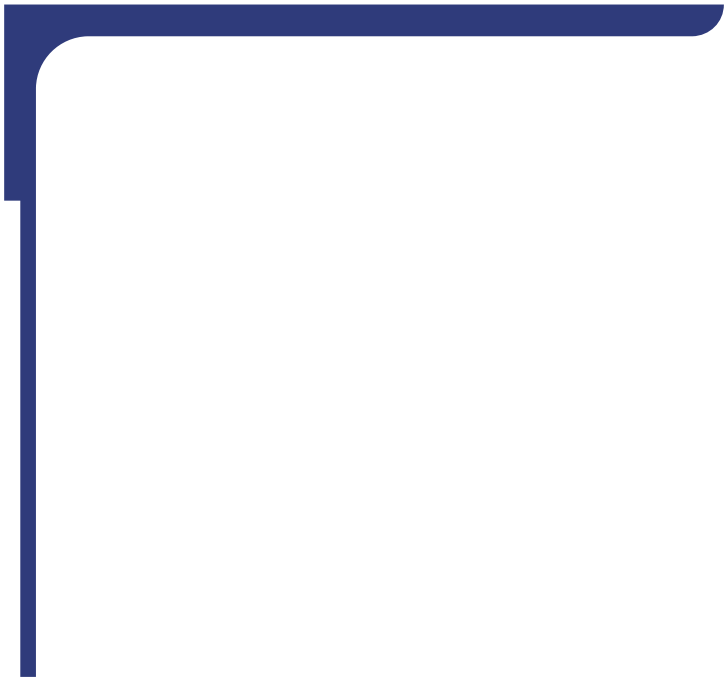
Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine iniciralo je putem svog Sektora za iseljništvo projekat mapiranja bh. dijasporu u Švicarskoj, u okviru Migracionog partnerstva Bosne i Hercegovine i Švicarske. Spomenuti projekat je, na prijedlog Švicarske, proširen studijom o mogućoj ulozi bh. dijasporu iz Švicarske ali i drugih zemalja prijema u razvoju Bosne i Hercegovine. Rezultat ove inicijative je sveobuhvatna studija o potencijalu bh. dijasporu za razvoj BiH, koju su finansirale Švicarska agencija za razvoj i saradnju (SDC) i Savezni ured za migracije Švicarske, a implementirao projektni tim Ekonomskog instituta Sarajevo.

Studija „Dijaspora i razvoj Bosne i Hercegovine“ istražuje potencijale mogućeg doprinosa bh. dijasporu razvoju Bosne i Hercegovine. Autori su uradili empirijsku analizu zasnovanu na novim podacima prikupljenim iz sljedeća tri sektora koja su posebno važni za razvoj: državna uprava (javni sektor), poslovni sektor i sektor domaćinstva.

Prvi dio studije (I. „Bh. dijaspora“) opisuje strukturu bh. dijasporu, te pravni, institucionalni i politički kontekst u BiH koji se odnosi na bh. dijasporu. Drugi dio (II. „Dijaspora i razvoj“) istražuje ulogu i doprinos finansijskog, ljudskog i društvenog kapitala bh. dijasporu razvoju zemlje te ulogu institucionalnog okruženja. Treći dio (III. „Razvojni potencijal dijasporu“) obrađuje različite percepcije o ulozi bh. dijasporu i njenog potencijala u doprinosu razvoju zemlje. Analiziran je kapacitet institucija BiH na svim nivoima uprave, kao i u postojeće politike fokusirane da uključe bh. dijasporu u razvoj zemlje. Napravljena je i analiza poslovnog sektora u BiH. Intervjuirani su poduzetnici koji su se vratili iz dijasporu. Glavni cilj istraživača bio je da ispitaju poduzetnička iskustva: faktore uspjeha i postojeće prepreke za poslovanje. U analizi sektora domaćinstava u BiH korišteni su podaci iz ciljanog anketiranja ovog sektora obavljenog 2013. godine u BiH kako bi bile istražene karakteristike migranata, veze s dijasporom, namjere za migriranje i mišljenja o ulozi dijasporu u razvoju BiH. Također, korišten je set podataka iz ankete domaćinstava u periodu od 2000. do 2010. godine kako bi bili analizirani faktori koji dovode do aspiracija za emigraciju iz BiH. Završni dio studije sadrži zaključke i preporuke.

Općenito posmatrano, institucionalni kapacitet BiH za aktivnije učesće bh. dijasporu u razvoju zemlje je nedostatan. Potrebno je poboljšati komunikaciju unutar institucija BiH na svim razinama uprave i između raznih sektora koji se na bilo koji način odnose na uključivanje dijasporu u razvoj zemlje, te poboljšati transparentnu komunikaciju između bh. dijasporu i svih relevantnih institucija u BiH. Potrebno je uspostaviti jako partnerstvo i povjerenje između pripadnika bh. dijasporu i institucija BiH.

Tekst cijele studije (137 strana) na engleskom jeziku dostupan je na web stranici Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (Sektor za iseljništvo – *Aktuelnosti*).

*Neslužbeni prijevod Sektora za iseljeništvo Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH
Studija EIS Sarajevo: Dijaspورا i razvoj Bosne i Hercegovine, str. 109 – 119*

Zaključci

Uloga različitih dijaspora, kao potencijalnih aktera koji doprinose razvoju, privukla je mnogo pažnje u oblasti izučavanja razvoja. Tako se često uz dijasporu vežu epiteti poput „krila razvoja“ ili „heroji razvoja“ zemalja porijekla. Dijaspore su identificirane kao potencijalni izvor finansijskog, ljudskog i društvenog kapitala, koji bi mogao biti iskorišten kao podrška razvoju zemalja porijekla. Višeslojni doprinosi dijaspora razvoju razlikuju se po specifičnim okolnostima, historijatu i strukturi, uključujući, prije svega, brojnost i rasprostranjenost određene dijaspora, vremensku dimenziju, rezultate integrisanja, iskustva iz uključivanja u određene aktivnosti, te individualne karakteristike pripadnika dijaspora.

Najnovije procjene govore da je veličina bh. dijaspora preko 50% (oko 2 miliona) postojećeg bh. stanovništva. Radi se o najvećoj dijaspori u regiji Jugoistočne Europe ako se posmatra kao procenat postojećeg stanovništva. Bh. dijaspora je često visokoobrazovana, dobro integrirana u zemljama prijema i ekonomski aktivna, što je čini potencijalnim sudionikom koji bi mogao doprinijeti razvoju zemlje porijekla putem različitih vidova pomoći.

Bh. dijaspora i dalje je važan izvor finansijskog kapitala za BiH – novčane doznake u BiH iznose preko 10% godišnjeg BDP-a zemlje. Ove doznake se uglavnom (81%) koriste za podršku postojećoj potrošnji roba i usluga, a ne za otplatu dugova, investiranje u kupovinu zemljišta/stanovanje, biznis ili povećanje štednje. Takva struktura doznaka navodi na zaključak da su one kratkoročni stabilizator postojeće potrošnje domaćinstava (koja imaju niske prihode). U ovoj studiji nije identificirana veza između nivoa prihoda domaćinstava i primanja doznaka iz inostranstva. Ipak, u toku nekoliko prethodnih godina u BiH je ušlo više novca u obliku novčanih doznaka nego stranih i domaćih investicija. Međutim, neke procjene govore da bi novčane doznake mogle biti smanjene u srednjem i dugom roku.

Dijaspора može u privrednom smislu doprinijeti razvoju zemlje porijekla obezbjeđujući potrebne investicije i poboljšavajući percepcije o klimi za investiranje. Procjena neto obima štednje jednog migrantskog bh. domaćinstva u inostranstvu iznosi oko 8.500 eura godišnje, a ukupna akumulirana štednja 2009. godine procijenjena je na oko 5 milijardi eura (oko 40% BDP-a BiH). Istovremeno, tek mali procenat (oko 20%) bh. migranata u zemljama Evropske unije (EU) čuvaju dio svoje ušteđevine u BiH, premda je bh. bankarski sektor jedan od najrazvijenijih u regiji. Međutim, oko 30% pripadnika bh. dijaspora planira investirati u BiH, iako je samo 6% njih direktno investiralo ili kreditiralo biznise u BiH.¹ Investicijski potencijal bh. dijaspora je izuzetno visok, ali je i dalje u velikom procentu neiskorišten. Pored toga, uz svaku investiciju dolazi novo znanje i tehnologija koje je bh. dijaspora stekla u zemljama u kojima boravi. Čini se da je transfer znanja i tehnologije (u BiH) jednako važan kao i transfer finansijskog kapitala.

Ljudski kapital - obrazovanje, znanja i vještine otjelovljeni u radnoj snazi - predstavljaju ključni faktor za ekonomski rast i razvoj. Dok se mnogi bh. migranti ne namjeravaju za stalno vratiti u BiH, ne postoje prepreke da svoja znanja i vještine usmjere ka jačanju ekonomskog prosperiteta u našoj zemlji. Postojeći podaci kazuju da je bh. dijaspora obično visokoobrazovana (npr. tercijarno obrazovanje ima preko 50% bh. migranata u Australiji, preko 40% u SAD i oko 30% u Švedskoj) i može biti važan izvor transfera znanja.

¹ Izvor prezentiranih podataka: IASCI/IOM, 2010.

Socijalni kapital – društvene mreže, norme, društveno povjerenje – također su važan činiac razvoja. Migrantske mreže obično su važan izvor saznanja o mogućnostima za zapošljavanje, stanovanje i pristup finansijskim sredstvima. Pored toga, migrantske mreže obezbjeđuju finansijsku, socijalnu i emocionalnu podršku u zemlji prijema; one predstavljaju jedan od načina transfera znanja i resursa. Ovo istraživanje pokazuje da 75% ispitanika ima prijatelje i porodice u bh. dijaspori te da većina odraslih osoba, koje žive u BiH, imaju veze sa dijasporom. 47% ispitanika navode da su u kontaktu sa porodicom ili prijateljima u dijaspori najmanje nekoliko puta mjesečno.

Dok se u brojnim istraživanjima naglašava važnost doznaka u pružanju pomoći razvoju zemlje porijekla, društvene veze s dijasporom analizirane su u mnogo manjoj mjeri. Rezultati istraživanja pokazuju da je puno veći broj pojedinaca koji imaju izgrađene društvene veze s dijasporom nego onih koji primaju novčane doznake. Ovakve konekcije ukazuju da postoje izgrađene velike društvene mreže koje podržavaju vezu dijaspore sa BiH. Pored toga, razlozi koje su migranti povratnici u BiH naveli za svoj povratak ilustriraju njihovu jaku povezanost sa zemljom porijekla: *26% ih je navelo da su se vratili jer su osjećali vezanost za BiH, a još 26,5% ispitanika zato što imaju porodične veze u BiH.* Ova društvena povezanost mogla bi obezbijediti snažnu osnovu za ohrabivanje značajnijeg učešća dijaspore u razvoju BiH.

Institucionalno okruženje za uključivanje dijaspore (u razvoj) utječe na ekonomsku, političku i društvenu povezanost sa zemljom. Sve veći broj zemalja počinje institucionalizirati odnose sa svojim dijasporama. Neke vlade tvrde da ih motiviraju nacionalni interesi, uključujući ekonomski razvoj, dok su druge motivirane osjećanjem odgovornosti prema svojim sunarodnjacima koji žive u inostranstvu.

Ustavom BiH definiše se da su „politike i reguliranje imigracije, izbjeglica i azila“ na državnom nivou uprave. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (MLJPI BiH) uspostavljeno je 2000. godine i njegova je nadležnost kreiranje politike ka bh. dijaspori, tj. kreiranje nacrtu zakona i strateških dokumenata. MLJPI, između ostalih, posjeduje i *Sektor za iseljeništvo*, koji je trenutno jedna od najaktivnijih institucionalnih jedinica u oblasti dijaspore i razvoja. Sektor za iseljeništvo prikuplja, sistematizira, analizira, objavljuje i distribuira podatke vezane za bh. dijasporu; promovira ekonomski, ljudski i drugi potencijal bh. dijaspore.

Vijeće ministara BiH usvojilo je plan Strategije u oblasti migracija i azila i Akcioni plan za razdoblje od 2012. do 2015. godine. U cilju 6 spomenutog dokumenta navodi se „Jačanje institucionalnih kapaciteta u BiH sa ciljem povezivanja migracije i razvoja“. U toku je implementacija ove strategije koju nadgleda Koordinacijsko tijelo. Prerano je analizirati rezultate implementacije ove strategije. Međutim, politike uključivanja dijaspore i inicijative koje dolaze od bh. vlade (vlada) bile su u prošlosti prilično slabe, mada su neke konkretnije aktivnosti identificirane u toku prethodnih nekoliko godina.

Analiza vladinih institucija u ovoj studiji fokusira se na percepcije i kapacitete bh. institucija da uključe bh. dijasporu u razvoj. Na svim nivoima uprave (državnom, entitetskim, kantonalnim, općinskim i na nivou Brčko distrikta BiH) državni službenici identificiraju različite potencijale dijaspore kao razvojnog resursa, ali se to primarno odnosi na finansijski i ljudski kapital dijaspore. *Državni službenici, općenito gledano, smatraju dijasporu jednim od najvažnijih finansijskih i ljudskih resursa za razvoj BiH,* mada se čini da neki od njih precjenjuju mogućnosti za iskorištavanje njenog punog potencijala. Očigledno je da postoji *dobro razvijena svijest o potencijalu koji dijaspora može da uloži u razvoj, premda je (kod ispitanika) još uvijek dominantno ekonomsko poimanje razvoja.*

Postoji nedostatak institucionalnog kapaciteta za aktivnije uključivanje dijaspore u razvoj. Takvo ograničenje je, prije svega, odraz kompleksnog administrativnog, ekonomskog i političkog okruženja u BiH. Ono je dodatno usložnjeno ograničenom institucionalnom saradnjom između različitih institucija, relevantnih institucionalnih oblasti, te različitih nivoa uprave.

Većina državnih službenika uključenih u ovu anliku pominje nedostatak sveobuhvatnih podataka o dijaspori, što otežava mapiranje bh. dijaspori i komunikaciju. Moguće je, prvenstveno na državnom nivou uprave, identificirati različita iskustva u komunikaciji s dijasporom, uključujući primjere organizirane komunikacije sa ciljnim grupama i pojedincima (npr. sa različitim organizacijama dijaspori) i, također, primjere neformalne komunikacije (npr. putem ličnih kontakata ili lokalnih mreža stanovništva), kao i odsustvo komunikacije, kakvo je identificirano na nižim institucionalnim razinama. Međutim, ponekad se stiče utisak da se nedostatak baze podataka koristi kao izgovor za nedovoljno činenje, posebno na općinskom nivou, gdje je mnogo jednostavnije identificirati lokalnu dijasporu i uspostaviti komunikaciju s njom (naprimjer, nekoliko općinskih službenika je čak prezentiralo procjene ukupnog broja pripadnika dijaspori iz njihovih općina koje su utemeljene na različitim indirektnim parametrima kojima općinske uprave raspolažu).

Ukratko, *nedostatak komunikacije sa bh. dijasporom* i dalje predstavlja jedan od izazova za mobiliziranje dijaspori za razvoj. Posebno je važno naglasiti da postoji *hitna potreba za poboljšanjem komunikacije sa drugom i trećom generacijom* – sa onima koji su rođeni u inostranstvu. Shodno tome, uz izuzetak državnog nivou, komunikacija između institucija i dijaspori obično se zasniva na pojedinačnim i privatnim kontaktima.

Istraživanje na općinskom nivou uključuje 10 općina (SDC-UNDP općine), u kojima je u toku implementacija projekta *Uključivanje koncepta migracije i razvoja u relevantne politike, planove i aktivnosti*, te još 13 općina koje nisu obuhvaćene spomenutim projektom. Projekat finansira Švicarska agencija za razvoj i saradnju (SDC) a implementira UNDP BiH, dok je nadležni državni partner Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH.

Državni službenici na općinskom nivou identificirali su više načina na koje dijaspora može doprinijeti razvoju (uključujući investicije, transfer znanja i tehnologije, finansijsku podršku, novčane doznake, penzije, ekonomsko lobiranje i humanost). Posebno se referiraju na pozitivne primjere dugogodišnje humanitarne i volonterske pomoći dijaspori u raznim sektorima.

Intervjuirani državni službenici na općinskim razinama također prepoznaju značaj investiranja i potencijala bh. dijaspori. Dalje, oni naglašavaju da uz svaku investiciju dolazi i novo znanje i tehnologija, a koje je bh. dijaspora stekla u zemljama prijema. Prema mišljenju navedenih ispitanika, *ovakav transfer znanja i tehnologija jednako je važan kao i investicije iz dijaspori*.

Državni službenici na općinskom nivou naglašavaju da, u odnosu na ostale razine uprave, imaju ograničenu neovisnost i kapacitete za aktiviranje potencijala bh. dijaspori. Posebno naglašavaju izazove zbog nedostatka adekvatne raspodjele resursa, investicija i infrastrukture. Međutim, odlučni su da preuzmu konkretnije aktivnosti – neki od njih posjeduju institucionalnu saradnju s dijasporom, kao i sa drugim državnim institucijama.

Komunikacija između državnih službenika na općinskom nivou i bh. dijaspori također se odvija uz poteškoće, ali pronalazimo i primjere uspješne dvostrane komunikacije. Analizirane općine navode da postoji potreba za uspostavljanjem baze podataka pripadnika dijaspori kako bi se riješili postojeći izazovi u komunikaciji. Trenutno se najveći dio komunikacije odvija na pojedinačnom nivou (na osnovu pojedinačnih zahtjeva iz bh. dijaspori), a rjeđe na kolektivnom nivou (organizirana komunikacija s grupama). Na kolektivnom nivou, najčešći modeli komunikacije su ljetna okupljanja, zavičajni klubovi i biznis forumi.

Na općinskom nivou prisutne su poteškoće u uspostavljanju povjerenja i mobiliziranju dijaspori. Nekoliko je primjera općina koje su institucionalizirale svoju saradnju s dijasporom, dok je jedan broj njih još uvijek (2013. godine) u procesu takve institucionalizacije – naime, radi se o SDC-UNDP općinama. Shodno tome, postoje određeni primjeri u tri „ostale“ općine koje su uključile predstavnike svojih dijaspori u kreiranje planova i strategija razvoja. Osim ovog primjera, većina intervjuiranih državnih službenika na općinskoj razini ne prezentira jasnu viziju o uspostavi veze između dijaspori i razvoja.

Državni službenici na općinskoj razini uprave, kao i državni službenici na ostalim institucionalnim nivoima, općenito gledano, vjeruju da *dijaspora nema povjerenja u bh. institucije*. Shodno tome, oni *naglašavaju potrebu za poboljšanjem institucionalnog i društvenog povjerenja*. Razvijanje povjerenja identificirano je kao važan faktor za veće učešće bh. dijaspora u razvoju i također je povezano sa potrebom poboljšane i transparentne komunikacije.

U nekoliko općina navedeni su primjeri dobre prakse; jedna od najvećih aktivnosti na terenu je SDC-UNDP inicijativa fokusirana na migraciju i razvoj. Bez obzira na ovaj projekat, većina općina voljna je poduzeti aktivnosti za veće učešće dijaspora u razvoju. Deset SDC-UNDP općina su u procesu institucionaliziranja svog odnosa s dijasporom, dok su samo dvije od preostalih općina preduzele slične korake. Većina njih još uvijek traga za jasnom vizijom o uspostavi i jačanju odnosa između dijaspora i razvoja. Trenutno (2013. godine), nema mnogo razlike između ova dva uzorka općina, mada je SDC-UNDP projekat još uvijek u inicijalnoj fazi i njegovi rezultati treba da budu razmatrani sa određene vremenske distance.

Analiza poslovnog sektora fokusirana je na poduzetnike (povratnike iz dijaspora) u BiH, na njihova migrantska iskustva; postojeće poslovne aktivnosti, kao i prepreke u poslovanju s kojima su se suočili po povratku u zemlju. Migrantsko iskustvo kod intervjuiranih poduzetnika prvenstveno je vezano za rat (85%). Najčešće navođeni povod za povratak su različiti emotivni razlozi i nostalgija (60%), ali i često u kombinaciji s drugim faktorima, kao što su insistiranje zemalja prijema da se vrate u zemlju porijekla, spajanje porodice, ili jednostavno zbog poslovnih mogućnosti. Poslovne vještine koje su ovi poduzetnici stekli u inostranstvu veoma su raznolike i najčešće odražavaju vrste posla kojima su se ranije bavili u inostranstvu. Te vještine su ocijenjene kao bitna korist migrantskog iskustva.

Poduzetnici povratnici iz dijaspora (u uzorku ispitanika dominantna su mala i srednja preduzeća) ne identificiraju sadašnje kontakte koje imaju sa bh. dijasporom kao važnu prednost u obavljanju svojih tekućih poslova i navode da su *više vezani za lokalno i domaće tržište i poslovno okruženje*. Istovremeno, kao najznačajnije smetnje poslovanju identificirane su različite institucionalne i administrativne prepreke za pokretanje i vođenje biznisa. Poduzetnici, također, objašnjavaju da se te poteškoće ne odnose na njihov status povratnika, nego da se radi o preprekama za poslovanje u BiH uopšte.

Uprkos navedenim stvarnim ili percipiranim preprekama, većina intervjuiranih poduzetnika preporučuje investiranje u BiH. Oni naglašavaju normativne aspekte i, prema njihovom mišljenju, dijaspora treba da pokaže veće interesovanje za razvoj BiH, ne samo zbog stvaranja profita, nego i zato da bi se BiH učinila boljim mjestom za život. Ovakva očekivanja da pripadnici bh. dijaspora treba da budu više uključeni (u razvoj BiH) odražavaju uobičajenu percepciju da su *pripadnici bh. dijaspora još uvijek dio bh. društva, bez obzira na njihovo mjesto življenja u inostranstvu*. Istovremeno, slično kao i državni službenici, većina intervjuiranih poduzetnika naglasila je potencijal dijaspora, bez davanja detalja poput onih ko bi i šta trebalo konkretno da uradi. Interesantno je pomenuti da isti oni poduzetnici koji zagovaraju veće učešće postojeće dijaspora (u razvoju BiH), također, upozoravaju potencijalne investitore da budu strpljivi i sarađuju s onima koji poznaju lokalne specifičnosti.

Poduzetnici koji su se vratili iz dijaspora smatraju svoj poslovni uspjeh prvenstveno posljedicom individualnih profesionalnih napora, entuzijazma i iskustva, dok neki od njih naglašavaju i važnost vještina koje su stekli u razdoblju koje su proveli u emigraciji. Uočeno je ipak da su se oni uveliko oslanjali na podršku porodice, prijatelja i kolega iz iste profesije (tj. na „jake“ mreže) kako bi prevazišli različite poslovne prepreke i izazove. Uloga društvenih veza (tj. „jakih“ veza i mreža utemeljenih na bliskim članovima porodice i prijateljima) identificirana je kao važan činilac (tj. podrška u prevazilaženju različitih izazova i prepreka) u poduzetničkim aktivnostima i, vjerovatno, u razumijevanju lokalnih specifičnosti. *Društveni kapital igra veliku ulogu u poslovnom uspjehu intervjuiranih poduzetnika*, ali ni ulogu finansijskog kapitala ne bi trebalo zanemariti.

Početni kapital uložen u biznis u velikoj je mjeri u korelaciji sa kasnijim uspjehom (u smislu ukupnog prihoda ili broja zaposlenih). Početna sredstva su uglavnom investirana iz inostranstva u BiH, dok se većina poduzetnika oslonila na tipično finansiranje (tj. posuđivanje od banaka u BiH) prilikom kasnijeg razvijanja poslova. U ovom uzorku ispitanika su i dvije (uspješne) kompanije koje su primile određenu finansijsku pomoć od entitetskih vlasti, premda preostala većina ispitanika tvrdi da nisu imali takvu podršku.

Slično kao intervjuirani državni službenici i poduzetnici, velika većina intervjuiranih pojedinaca u **sektoru domaćinstva** (ciljano anketiranje iz 2013. godine) smatraju da bi dijaspora mogla igrati važnu ulogu u razvoju BiH, navodeći investicije iz dijaspore kao najvažniji faktor razvoja. Ovdje je još jednom došlo do izražaja ekonomsko razumijevanje razvoja. Samo nekolicina ispitanika imala je jasne i konkretne ideje o tome kako bi dijaspora mogla pomoći. *Čini se da prevladava viđenje dijaspore kao nejasnog i nematerijalnog potencijala, a pritom se u nju polaže mnogo nade.* Za većinu ispitanika, neke od konkretnijih aktivnosti koje se odnose na dijasporu su: (društveni) kontakti koje održavaju sa pripadnicima dijaspore, te (novčane) doznake koje primaju od članova porodica i prijatelja koji žive u inostranstvu.

Kao i u slučaju poduzetnika povratnika iz dijaspore, *za većinu bivših migranata ključni uzročnik odluke o povratku u BiH predstavljao je društveni kapital u širem smislu, a ne direktni ekonomski razlozi.* U visokom procentu ispitanici su naveli porodične razloge i činjenicu da vole da žive u BiH kao razlog povratka (uključujući odgovore kao što su: jake lične veze s članovima porodice, potreba da žive bliže rodbini, brak, činjenica da im nedostaje zemlja i život u BiH, želja da se vrate kući), dok je jedan mali procenat ispitanika naveo mogućnosti pronalaženja posla kao razlog povratka u BiH.

Većina domaćinstava u BiH (oko 50%) imaju jake (društvene) veze sa dijasporom tako što održavaju redovne kontakte, često i po nekoliko puta mjesečno. Oko jedne petine domaćinstava prima redovne (novčane) doznake (ovaj procenat veći je kada su u pitanju bivši migranti). Ne iznenađuje činjenica da većina domaćinstava koristi doznake za svakodnevnu potrošnju roba i usluga (81%). U odnosu na osobe koje nisu bile migranti, veći je procenat bivših migranata koji primaju doznake.

Uprkos društvenim razlozima za povratak u BiH, te emotivnim razlozima i nostalgiji koju su naglasili neki poduzetnici u prethodnom dijelu teksta, *prevladavajući procenat stanovništva razmišlja o napuštanju BiH u budućnosti – stoga, ovi ljudi čine potencijal koji bi mogao nedostajati za razvoj zemlje u određenom budućem razdoblju.* Samo mali procenat ispitanika ima konkretne planove o odlasku (17%), ali ove brojke, ipak, naglašavaju da je sama ideja o emigraciji još uvijek popularna u BiH. Ovaj podatak također implicira da je vezanost za BiH na neki način ambivalentna: ekonomski, politički i socijalni faktori mogu prouzrokovati kontradiktorne pritiske sa nepoznatim posljedicama po budući razvoj.

Mladi imaju najveće sklonosti da emigriraju (vjerovatnoća da mladi žele emigrirati je 30% veća nego kod starijih); zatim oni sa višim nivoima obrazovanja; oni sa niskim prihodima; oni koji smatraju da se politička situacija pogoršava; te oni koji su nezaposleni.

U svim ispitanim modelima, starost je najvažniji činilac koji utiče na želju za migriranjem. Mladi ispitanici koji nisu visokoobrazovani niti su zaposleni, ili oni koji žive u porodicama sa niskim prihodima, pripadaju grupaciji koja najizvjesnije želi da napusti zemlju (oko 80% vjerovatnoće). Ova situacija mogla bi ilustrirati *potencijalni odliv „mladog“ ljudskog kapitala; koji jeste ona kategorija radne snage koja je posebno važna za dugoročni razvoj BiH.*

U završnici ovog istraživanja stoji da je potencijalni angažman bh. dijaspore u razvoju veoma endogen – zavisi od unutrašnjih ekonomskih, političkih, institucionalnih i socijalnih izazova. *Poboljšano ekonomsko i političko okruženje, bolja efikasnost i saradnja institucija, te poboljšano društveno povjerenje – korisne su preporuke za općeniti pozitivni učinak u BiH, ali i podsticaj za veći angažman dijaspore u razvoju.*

Preporuke

Postoje jasni dokazi da državni službenici na različitim razinama uprave u BiH, intervjuirani poduzetnici i pojedinci *prepoznaju (ekonomski i neekonomski) potencijal dijaspora kao agensa u razvoju*. Međutim, postoji potreba da se postigne bolje razumijevanje i jasnija vizija u BiH o tome na koji način dijaspora i razvoj treba da budu povezani. Čini se da neki državni službenici *traže* podršku na koji način da angažuju ono što se smatra potencijalom dijaspora. Dakle, dijaspora i razvoj je koncept koji je dobrodošao u svim analiziranim sektorima, dok je malo poznato kako učiniti vezu između dijaspora i razvoja operativnom, efikasnom i izvodljivom.

Dok se tipična i očigledna finansijska pomoć (tj. doznake, investiranje) dijaspora smatra dobrim načinom davanja podrške razvoju, ova studija otkriva prisustvo društvenog kapitala koji je već sastavni dio bh. dijaspora. Pored toga, uloga ljudskog kapitala identificirana je kao ključni aspekt razvoja, ali je to i onaj dio razvojnog potencijala koji je i dalje neiskorišten u dovoljnoj mjeri. *Pored finansijskih doprinosa razvoju, uloga ljudskog i društvenog kapitala dijaspora zaslužuje više pažnje – kako među istraživačima, tako i među kreatorima politika.*

Iako postoji generalni institucionalni okvir za potencijalno učešće bh. dijaspora u razvoju, još uvijek postoji potreba za poboljšanjem institucionalnih kapaciteta (organizacijskih, pravnih i finansijskih) kako bi bilo omogućeno aktivnije uključivanje dijaspora u razvoj. *Trenutno postoji značajna heterogenost u institucionalnom okruženju, pristupima, komunikaciji, kapacitetima, politikama, aktivnostima. Treba posebno naglasiti da postoji potreba za takvim poboljšanjem institucionalnog okruženja koje će unaprijediti međuinstitucionalnu i međusektorsku saradnju unutar i između različitih razina uprave u BiH, kada su u pitanju one institucije i nivoi koji rade na pitanjima dijaspora i razvoja.*

Neophodno je da institucije u BiH više rade na izgradnji povjerenja sa dijasporom, što je usko povezano sa komunikacijom, transparentnošću i razmjenom ideja u oblasti razvoja. Pored toga, bolja komunikacija trebalo bi da stimulira kulturalne i druge forme društvene saradnje između bh. dijaspora i bh. institucija.

Javne ustanove na svim razinama uprave trebalo bi da budu ažurnije u predstavljanju dijaspora lokalnom stanovništvu kroz pozitivne primjere i prakse, kako bi bili otklonjeni neki stereotipi o dijaspori. Aktivniji angažman lokalnih medija i medija u dijaspori predstavlja važan faktor u prezentiranju uloge dijaspora u razvoju i kreiranju pozitivnog odnosa ka ulozi dijaspora u BiH uopšte.

Poduzetnici koji su se vratili u BiH iz dijaspora naglašavaju neophodnost većeg učešća vlade (odnosno vlada) u reguliranju administrativnih i institucionalnih prepreka s kojima su u BiH trenutno suočeni potencijalni investitori (iz dijaspora). Jednostavno, trebalo bi da institucije kreiraju takvo okruženje koje pogoduje poduzetnicima. Ovo implicira da su politike i aktivnosti koje se odnose na dijasporu itekako povezane sa unutrašnjim problemima zemlje – *sve ono što poboljšava unutrašnju poslovnu klimu, istovremeno, dodatno ohrabruje i dijasporu za njeno učešće u razvoju.*

Bh. dijaspora je još uvijek zainteresirana za investiranje u BiH, ali, prije svega, u svoje lokalne zajednice. Ta činjenica bi trebalo da bude važna polazna tačka – *postoji potreba za povezivanjem specifičnih projekata (lokaliteta) za specifične pripadnike dijaspora.* Kako bi bilo postignuto veće učešće poduzetnika iz dijaspora, postoji potreba za poboljšanjem komunikacije između samih poduzetnika putem raznih aktivnosti kao što su poslovni forumi, konferencije, radionice, projekti, kao i prezentiranje najboljih primjera na terenu.

Poslovne mreže poduzetnika povratnika iz dijaspora se uglavnom razvijaju na lokalnoj razini, uz malo korištenje eksternih mreža. Postoji potreba za podržavanjem uključivanja lokalnih poduzetnika u vanjske mreže dijaspora, što bi moglo da bude ključni mehanizam za podršku zemljama prijema migranata za investiranje u BiH (bilo putem direktnih portfolio investicija ili direktnih stranih investicija), kao i za poboljšani pristup međunarodnim finansijskim sredstvima. *Važno je poboljšati (institucionalne) mehanizme za podržavanje korisnosti društvenih mreža i drugih oblika društvenog kapitala u uspostavi transnacionalnog poduzetništva.*

Ukoliko kreatori politika žele da reduciraju migraciju i potencijalni gubitak ljudskog kapitala srednjoročno i dugoročno, trebalo bi da razviju takve *politike koje će biti fokusirane na zadržavanje građana u BiH*. Trenutno je prioritet javne politike da podrži ekonomski prosperitet, to jest, preventivno, otvaranje novih radnih mjesta za mlađe generacije. Iako ovakva preporuka ne spada neposredno u politiku migracije, ipak, takva aktivnost predstavlja najbolji način za podsticanje bivših migranata i lokalnog stanovništva da ostanu u BiH i budu aktivan dio razvoja.

Više je pojedinaca koji imaju društvene nego onih koji imaju finansijske veze (doznake) sa dijasporom, ali postojeće društvene veze treba da budu češće aktivirane kako bi doprinijele razvoju u BiH. Postoji potreba za kreiranjem boljeg okruženja za korištenje prednosti jakih društvenih mreža i maksimiziranje koristi putem raznih kanala, kao što su humanost i humanitarni rad.

Tek svaki peti migrant iz BiH u EU čuva neki dio ušteđevine u BiH, iako je bh. bankarski sektor jedan od najrazvijenijih u regiji. *Dijasporu treba podsticati da dio svoje ušteđevine čuva u bh. bankovnom sektoru*. Neke aktivnosti u tom smislu mogle bi uključiti, naprimjer, namjenske štedne račune za dijasporu, poboljšanu transparentnost i jaku marketinšku strategiju.

Već je došlo vrijeme da posebna pažnja bude posvećena mladim pripadnicima bh. dijaspore koji bi mogli da izgube osjećaj vezanosti za zemlju i zato bi potencijal dijaspore, koji je zasad identificiran, mogao početi da se smanjuje u bliskoj budućnosti. Svakako je važno pitanje za istraživače na koji način je moguće zadržati vezanost mlađih pokoljenja (u dijaspori) sa zemljom porijekla. Pored toga, ovo pitanje trebalo bi da bude centralno relevantnim institucijama u BiH i za njihovu politiku o dijaspori.

Kako bi bilo povećano interesovanje dijaspore za razvojne aktivnosti u BiH, javne politike treba da budu kreirane na takav način da neće samo postavljati pitanje „šta dijaspora može uraditi za BiH“, nego, također, i „šta bh. vlada(vlade)/institucije/ostali mogu uraditi za dijasporu (investitore)“ u smislu legislative, politika, procedura, izgradnje povjerenja i razmjene ideja i praksi. Na ovaj način biće osnažena dvosmjerna komunikacija. Postoji potreba za razvojem specifičnih politika o dijaspori koje će omogućiti investiranje u BiH, njegovati osjećaj povezanosti između BiH i dijaspore i ohrabriti priznavanje društvenog statusa investitora iz dijaspore u BiH. *Investicije iz dijaspore, doznake, društveni kapital i aktivnosti prijenosa znanja i vještina trebalo bi da postanu dio razvojnih politika u BiH* – trebalo bi da razvojne agencije/akteri i mreže dijaspore budu institucionalno koordinirani i prepoznati kao partneri u razvoju BiH.

U završnici ovog dijela studije donosimo citat jednog državnog službenika BiH na razini entiteta – izjave koja u nekoliko rečenica daje sažetak niza važnih pitanja – vizije, odgovornosti i uticaja politike:

Mi obično govorimo o dijaspori kao o nekome ko treba nešto da da Bosni i Hercegovini. Ali, ja smatram da BiH treba da da nešto svojoj dijaspori. Trebalo bi da postoji dvostrana komunikacija i ta komunikacija mora se odvijati na organiziran način. Interesovanja jedne i druge strane moraju biti prepoznata i ujedinjena. Ukoliko našoj dijaspori, pri čemu mislim na naše ljude koji imaju novac, ideje i viziju, kažete koji je to najbrži i najbolji način za investiranje u BiH – ona će onda doći ovamo.

